

Een kwestie van mediterrane eer

Henk Driessen

*De eer is, objectief gezien,
de mening van anderen over
onze waarde, en subjectief,
ons ontzag voor deze mening.*

Arthur Schopenhauer, *Bespiegelingen over levenswijsheid*

Inleiding

In de jaren zestig en zeventig ontstond er een soort canon van de mediterrane etnografie die deels draaide om het eercomplex.¹ Eer werd bovendien een van de wachtwoorden die toegang verschaften tot de gemeenschap van mediterrane onderzoekers en het corpus van regionale literatuur. 'Honour-and-shame' werden opgenomen in een kleine reeks antropologische poortwachtersbegrippen, omschreven als: 'concepts that seem to limit anthropological theorizing about the place in question, and that define the quintessential and dominant questions of interest in the region' (Appadurai 1986: 357). Veel etnografen die onderzoek deden in landen rond de Middellandse Zee gingen eer-en-schaamte als vanzelfsprekend zien. Zij verzuimden deze noties kritisch te onderzoeken, te documenteren en de analyse van de verschijnselen waarnaar zij verwijzen op een hoger plan te brengen. Bovendien namen historici het 'mediterrane eer-schaamte-schandecomplex' – soms in verband met 'schaamte-' versus 'schande-culturen' – min of meer kritiekloos mee naar het Europa van het *ancien régime*.² In de jaren tachtig, het decennium van de deconstructie, zetten echter verschillende critici hun tanden in het complex. Beschuldigingen van anglocentrisme, stereotypering, essentialisme, exotisme en wetenschappelijk kolonialisme waren niet van de lucht.³

¹ Zoals bekend betekent het Engelse 'shame' zowel schande/oneer als schaamtegevoel/verlegenheid. Om de omslachtige drieslag eer-schaamte-schande te vermijden gebruik ik òf eer afzonderlijk òf eer in combinatie met schaamte waarbij ook schande geïmpliceerd kan zijn.

² Zie voor een overzicht en kritiek: Egmond (1994), Roodenburg (1996), Künzel (1997).

³ Zie Herzfeld (1984), Lever (1986), Llobera (1986, 1990), Moreno Navarro (1986) en De Pina-Cabral (1989).

Dit retrospectieve overzicht maakt de balans op van antropologisch onderzoek naar eer in het Middellandse-Zeegebied.⁴ Is het begrip eer nog bruikbaar als vergelijkend concept binnen en buiten deze regio? Of, om met beide benen van de etnografische veldwerker op de grond te blijven, heeft een grootgrondbezitter in Palermo anno 1998 min of meer hetzelfde eergevoel als een winkelier van middelbare leeftijd in Saloniki, een ongeletterde schaapherder in het Taurusgebergte, een oude taxi-chauffeur in Oran, een gevestigde, door Israël gesubsidieerde bedoeïen in de Negev-woestijn, een overheidsdienaar in Almeria, een tapijtknoper in Istanbul, een gehuwde computerprogrammeur in Toulon, een visser in Brindisi, een homoseksuele toeristengids in Dubrovnik, een gescheiden werkloze dagloner in Durrès, een onderwijzer in Sfax, een schoenmaker in Heraklion, een deeltijdgigolo in Bodrum, een voormalige politieagent in Bastia of een priester in Vallettà? Of, om de vraag in meer homogene termen van beroep en sociale klasse te formuleren: houdt een landarbeider in het Marokkaanse Rifgebergte er eenzelfde notie van eer op na als zijn collega's in Djerba, de Algarve, Aleppo, de Gazastrook of een illegale immigrant uit Algerije die in de wijnpluk van Zuid-Frankrijk werkt? En hoe verhouden zich hun moeders, dochters, echtgenotes, zussen, nichten en maîtresses tot de ideologie van eer? Op dezelfde manier als in 1960, 1925 of 1840?

Eeronderzoek in vogelvlucht

Laten we eerst stilstaan bij de funderende teksten van het 'mediterrane eer-schaamte-schandecomplex'. Dit is nodig omdat er een neiging bestaat de oorspronkelijke uitspraken te negeren en latere versies en interpretaties te reproduceren. Zulke lezingen uit de tweede of derde hand gaan een eigen leven leiden en vinden vervolgens een weg naar andere disciplines.

Julian Pitt-Rivers heeft de verdienste als pionier systematisch antropologisch onderzoek naar eer op gang te hebben gebracht, eerst in het verband van zijn Andalusische veldwerkmateriaal (1954), later binnen een omvattende mediterrane context.⁵ Zijn bekende definitie van eer als een 'sentiment, a manifestation of this sentiment in conduct, and the evaluation of this conduct by others, that is to say reputation' (Pitt-Rivers 1968: 503) is invloedrijk geweest

⁴ Nuttig, doch voor mijn doelstelling wat beperkt, zijn de overzichten van Goddard (1994), Di Bella (1991), Charles Stewart (1996) en Mitchell (1996). Zie ook Frank Henderson Stewarts boekje over eer (1994). Als rechtsantropoloog betoogt hij dat eer begrepen moet worden als een recht op respect. Hij ontleent deze idee aan de Duitstalige juridische literatuur van de jaren vijftig en zestig.

⁵ Zijn monografie verscheen reeds in 1954 en niet in 1963 zoals De Waardt (1997: 339) het voorstelt. In zijn studie zoomt Pitt-Rivers in op 'sociale structuur' en op de rol van de waarden van de man (*bombria*, mannelijkheid) en die van de vrouw (*vergüenza*). Pitt-Rivers houdt zich aan de conventies van het etnografisch realisme, zodat men in dit boek nauwelijks mensen van vlees en bloed tegenkomt. De besproken waarden hangen dan ook in ijle lucht. Mede dankzij zijn samenwerking met Peristiany komt in de jaren zestig zijn beschouwend-vergelijkend werk over eer tot stand.

en is mijns inziens qua eenvoud, bondigheid en elegantie onovertroffen. Pitt-Rivers organiseerde in 1959 onder auspiciën van Wenner-Gren een conferentie te Burg Wartenstein met als doel de balans op te maken van de groeiende etnografische kennis van wat hij noemde de 'culture and social structure of the people of the Mediterranean seaboard'. Hij betoogde dat het mediterrane gebied een 'useful unity to consider' was, echter 'for purposes of comparison only', aangezien hij gevoelig was voor zowel verschillen als overeenkomsten. Lezing van het conferentie-programma ontkrachtte de gemeenplaats dat eer van begin af aan de voornaamste drijfveer van mediterrane onderzoekers was. Zij was slechts een van de vele thema's. John Peristiany pakte twee jaar later het thema eer-en-schaamte op voor een vervolgconferentie in Athene. Deze bijeenkomst leverde het baanbrekende *Honour and shame. The values of Mediterranean society* (1965) op. In de inleiding schrijft Peristiany dat de bijdragen 'reveal the continuity and persistence of Mediterranean modes of thought'. Hij plaatst gedragsregels, sancties en sociale idealen op één lijn en brengt dit samenstel als een universeel gegeven naar voren: 'As all societies evaluate conduct by comparing it to ideal standards of action, all societies have their own form of honour and shame.' Maar mediterrane mensen blijken vaker naar deze waarden te verwijzen dan andere mensen. Hiermee ijkte Peristiany de mediterrane erecode. Wij moeten hierbij wel aantekenen dat zijn belangstelling voor eer zeker niet andere belangrijke thema's uitsloot zoals vriendschap, patronage, stad-plattelandrelaties, familie en verwantschap, gastvrijheid, migratie en sociale verandering.⁶

De opkomst van eer als etnografisch hoofdthema past zeer wel in de preoccupatie van de Oxfordse structureel-functionalisten met traditionele waarden en de kleinschalige 'morele gemeenschap' waarin iedereen elkaar kent en tegenkomt in verschillende levenssferen. Het 'mediterrane eer-schaamte-schandecomplex' wortelt in het werk van het Oxford-trio Pitt-Rivers, Peristiany en Campbell, alle drie studenten van Evans-Pritchard. Dit canonachtige complex kan als volgt worden samengevat. Mannen tonen en verdedigen hun eer via opzichtig mannelijk gedrag en trots, en soms door gewelddadig optreden. Vrouwen, daarentegen, kunnen niet over eer beschikken. Maar via ingetogen en beheerst gedrag en door zo min mogelijk gebruik te maken van de openbare ruimte, bewaren zij de 'schaamte van het huis'. Een recentere herformulering

6

Ik heb in deze alinea dankbaar gebruik gemaakt van Sydel Silverman (1997).

van Pitt-Rivers stelt: 'Grace, like honor, is not at all the same thing for both sexes. While masculine honor is a matter of precedence in the first place and the man of honor strives to establish his name in the forefront of the group, the honor of women is rather a matter of virtue and sexual purity. (...) Male honor is something to be won, increased and defended against a rival; female honor is something to be conserved and protected from the evil tongues of the envious' (1992: 226). Dit op gender gebaseerd complex van eer-en-schaamte werd en wordt gezien als de centrale morele code van het circum-mediterrane gebied en is in de geest van de holistische benadering opgevat als nauw verbonden met patronage, gastvrijheid, religie, verwantschap, huishouding en roddel.⁷

Ondanks de ogenschijnlijke eensgezindheid over de wijdverbreidheid van de mediterrane erecode brachten onderzoekers in de jaren zestig en zeventig verschillende accenten aan in hun etnografisch werk over eer. Zo werd eer voorgesteld als een egalitair ideaal (Pitt-Rivers 1977), als een ethische code met betrekking tot de integriteit van lichaam en ziel (Campbell 1964), als een principe van sociale stratificatie verbonden met materiële rijkdom (Cutileiro 1971, Davis 1969, 1977), als een ideologie en praktijk die het patrimonium beschermt in zwakke staten (Schneider 1971) en als viriele seksuele praalzucht (Gilmore 1982). In het kielzog van de 'literaire wending' in de antropologie van de jaren zeventig en de opmars van de symbolische analyse werden enkele nieuwe inzichten aan de literatuur over eer toegevoegd. Deze sloten aan op enkele ideeën die Pitt-Rivers (1968: 505) al naar voren had gebracht over het onlosmakelijke verband van eer met de fysieke persoon, met kracht, integriteit en de symbolische functies die mensen toeschrijven aan onderdelen van het lichaam, met name van het gezicht. Anton Blok, wiens verdienste het mede is dat eer een onderzoeksthema is geworden in de Nederlandse antropologie en geschiedenis, werkte dit verband verder uit en verbond de hoornsymboliek van de ram en geitenbok in de voorstellingswereld van pastorale gemeenschappen met eer en schaamte. Bovendien betoogde hij dat deze symbolische oppositie eens wijdverbreid was in Europa maar nu alleen nog in marginale, bergachtige streken van de mediterrane wereld voortleeft (Blok 1980, 1981). In deze onderzoekslijn past ook het essay van Gerholm (1980) over de symboliek van de Jemenitische kromdolk. Door het dragen van zo'n wapen laat de eigenaar

7

Opnieuw verwijs ik naar het korte essay van Pitt-Rivers (1968) dat deze erecode canoniseerde.

zien dat hij een man is onder mannen, bereid om zijn eer te verdedigen. Buitenstaanders, die geen deel uitmaken van gevestigde stammen en infame beroepen uitoefenen, mogen zo'n dolk niet dragen. Wordt de dolk vrijwel horizontaal gedragen met de punt naar rechts dan duidt dat op religieus prestige en politiek middelaarschap.

Verschillende etnografische studies gaan niet verder dan een reproductie van het door het Oxford-trio geschetste syndroom (cf. Peterson 1985 en Rosander 1991). Anderzijds begonnen in de jaren tachtig en negentig antropologen de mediterrane erecode te negeren, bekritisieren, in twijfel te trekken, te herzien en lokale eigenaardigheden ervan naar voren te halen. In enkele werken werd het complex nieuw leven ingeblazen als een belangrijk instrument voor vergelijkend mediterraan onderzoek.

Herziening en kritiek

In een revisie van zijn eerdere opstel over eer in de Kabylen-samenleving van Algerije verbindt Pierre Bourdieu (1977) de waarde eer nadrukkelijker met het ideaal van mannelijkheid. Dit is op zijn beurt vergroeid met macht, waarvan vrouwen uitgesloten zijn, de huishoudelijke en clandestiene sfeer uitgezonderd. Hij beweert dat verschillende vertekeningen in het etnografisch materiaal over eer het gevolg zijn van de overname van het mannelijk gezichtspunt door de veldwerker die geen oog heeft voor de 'onofficiële lezing' vanuit vrouwelijk perspectief. Met name feministische antropologen werkten deze kwestie later uit.

Michael Herzfeld (1980) is een van de vroegste critici. Vanuit een lexicografisch standpunt wil hij laten zien dat 'eer' en 'schaamte' ondeugdelijke parafrases zijn op uiteenlopende taxonomische systemen. In deze inheemse systemen draait het om het vermogen om te beantwoorden aan reeds bestaande sociale verwachtingen, die overigens geenszins exclusief mediterraan zijn. In een later opstel (Herzfeld 1984) valt hij het 'Mediterranean culture area construct' aan alsmede de daarmee verbonden neiging tot reïficatie, cirkelredenering en stereotypering. Herzfeld verwerpt Anton Bloks rammelen-en-geitenbokkenessay als 'seriously flawed on questions of ethnographic detail, and it is here that we see how the a-priori assumption of Mediterranean cultural homogeneity can virtually generate new "facts"' (ibidem, 444), maar slaagt er niet in deze kritiek

empirisch afdoende te onderbouwen. Opnieuw wijst hij op 'considerable internal variation' en 'richly inventive interpretation at the local level'. Er zou geen sprake zijn van één culturele code (ibidem, 445). Herzfeld verwerpt met deze kritiek in feite tevens vergelijkend onderzoek binnen een mediterrane raamwerk.

In navolging van Bourdieu richt Unni Wikan (1984) haar kritiek op de masculiene vertekening in eerdere studies die eer vooral toeschrijven aan mannen. Zij gebruikt haar onderzoeksmateriaal uit Cairo en Oman in een pleidooi voor een nauwgezette interactionistische analyse van de verbanden waarin de begrippen 'eer' en 'schaamte/schande' worden gebruikt en wijst de premisse van de hand dat we hier met binaire concepten te maken hebben. Schaamte is verreweg de betere gids in de dagelijkse omgang. Eer zou vooral een constructie zijn van de onderzoeker. In haar eigen woorden: 'The concepts translated as honour, whether the Italian *onore*, the Spanish *honor*, the Greek *timi*, or the Egyptian *sharaf*, to mention only a few, seem rarely to be used in verbal discourse, except in a narrow range of contexts, such as the men's cafés. Mediterranean people do not, in their daily lives, speak of their own and each other's honour. But they do speak of shame' (ibidem, 638).⁸ Hierbij moet ik wel aantekenen dat koffie- en theehuizen en cafés niet zo maar 'beperkte contexten' zijn. Wikan onderschat het feit dat zij aan weerszijden van de Middellandse Zee juist brandpunten vormen van mannelijke sociabiliteit, plaatsen waar eer zichtbaar wordt gemaakt (cf. Driessen 1983). Anderzijds kan ik beamen dat de notie schaamte (*vergüenza*, *hsbûmîya*, enzovoort) regelmatig wordt gebruikt in dit mannelijke domein.

Lila Abu-Lughod (1985) brengt verdere verfijningen aan in de analyse van de ingewikkelde relatie tussen culturele ideologie en individuele ervaring. De bedoeïenen in de Egyptische woestijn drukken hun gevoelens over bijvoorbeeld het verlies van naasten op twee tegengestelde manieren uit: enerzijds in de dagelijkse taal van eer en zelfbeheersing, anderzijds in de vorm van lyrische poëzie die spontaan wordt geciteerd in een vertrouwde omgeving. Voor deze bedoeïenen liggen de culturele idealen vervat in de eercode die zelfbeheersing, zelfstandigheid en heftigheid beklemtoont. Anderzijds staat de rituele taal van de poëzie de uitdrukking van intense gevoelens zoals rouw, afhankelijkheid en kwetsbaarheid toe. Abu-Lughod beweert dat dit tweespan van uitingsvormen ook voor-

8

Zie ook Kressels uitweidingen over de inheemse termen 'schaamte/schande' en 'eer'. Hij betoogt dat deze termen niet elkaars tegengestelden zijn: 'the poles of one-and-the-same spectrum of social evaluation' (1988: 167). Zie verder Kressel (1992).

komt in andere mediterrane samenlevingen.

Alison Lever (1986) brengt nadrukkelijk klasse, gender en leeftijdsverschillen in. Zij betoogt op basis van onderzoek in een Castilliaanse *pueblo* dat het eer-schaamteschandecomplex in Spaanse dorpen vooral gaat over de waarden van gehuwde mannen van middelbare leeftijd die ten opzichte van elkaar economisch gewicht in de schaal leggen. Zij stelt dat in de literatuur veel minder valt te lezen over mensen in andere posities van leeftijd, burgerlijke staat, gender en klasse. Dezen zouden weleens lippen-dienst bewijzen aan de waarden van de dominante groep terwijl zij er zelf heel andere opvattingen op nahouden. Lever stelt dan ook dat de wijze waarop antropologen eer en schaamte hebben beschreven misleidend is. Dit paar vormt een 'red herring' die de aandacht afleidt van verandering en van de waarden van ondergeschikte partijen.

Jane Collier (1986), die verwijst naar haar Andalusische materiaal, legt eveneens een verband tussen de notie eer en genderconstructies. Deze omschrijft zij als de organisatie van 'unequal access to the means of production as maintained by coercive force' (ibidem, 101). Zij plaatst de agrarische samenleving waar sociale positie afhankelijk is van rijkdom verkregen via overerving tegenover de industriële samenleving waarin de positie van mannen en vrouwen afhangt van loonarbeid, persoonlijke vaardigheid en keuze. Collier betoogt vervolgens dat in de verstedelijkte, industriële samenleving eer haar sociale functies heeft verloren. Hierin weerklinkt Max Webers onderscheid tussen klassen wier levenskansen bepaald worden door de markt en 'statusgroepen' (*Stände*) wier sociaal lot gedicteerd wordt door de status van eer (*ständische Ehre*). Een bezwaar tegen deze opvatting is dat verandering of transformatie diepgevroren wordt in een dichotomie.⁹

Voorts zijn er verschillende kritieken die de nadruk leggen op verscheidenheid en in het bijzonder op manipulatie en kneedbaarheid van de eercode. Zo wijst Sasha Josephides (1988) erop dat eer-en-schaamte-ideologieën inderdaad worden gebruikt om de activiteiten van vrouwen in het gareel te houden. Dit wil echter geenszins zeggen dat zij de levens van vrouwen op universele of uniforme wijze richting zouden geven. Victoria Goddard (1987) beweert dat in de mediterrane wereld, vooral in de steden, verschillende gender-identiteiten en -rollen naast elkaar bestaan. Een van deze heeft betrekking op eer die zij opvat als een dominante lezing van verschillende gendernoties.

9
Dit bezwaar geldt ook voor de uitspraken over 'schaamte/schande-' en 'schuld'-culturen. Zie Egmond (1994) and Künzel (1997) voor een terechte kritiek op het gebruik van deze tegenstelling in cultuurhistorische studies. Zie verder Creighton (1990) voor een poging om deze oppositie nieuw leven in te blazen als heuristisch gereedschap.

Ook Carol Delaney (1987) hamert erop dat eer-en-schaamte niet eenduidig worden gebruikt in het Middellandse-Zeegebied. De Engelse termen verwijzen naar een breed scala van noties, betekenissen en praktijken die het best kunnen worden opgevat, niet als een soort kledingcode, maar als een 'genetic code – a structure of relations – generative of possibilities' (ibidem, 35). Zij probeert deze relaties en hun onderliggende principes bloot te leggen en in kaart te brengen. Ik kom verderop nog op haar werk terug.

Er is ook de nodige kritiek gekomen uit expliciet feministische hoek. De gangbare opvatting van eer-en-schaamte houdt vrouwelijke passiviteit in. Gill Dubisch (1991) en Sally Cole (1991) hebben voor Griekenland en Portugal laten zien dat vrouwen juist een actieve rol spelen in de vorming van moraliteit en gender-identiteit. Nancy Lindisfarne (1994: 83) stelt dat etnografen die slechts de officiële mannelijke versie van de gender-ideologie laten zien, in feite de patriarchale status quo bekrachtigen. Er zijn ook enkele feministische kritieken 'van beneden af' die de 'mediterrane eer-en-schaamtecode' weergeven voor wat hij is of zou zijn (cf. Jowkar 1986, Khayyat 1990).

Toch probeerde David Gilmore (1987: 17) tien jaar geleden eer-en-schaamte in ere te herstellen als een 'master symbol of Mediterranean cultures'. Op grond van een psychoanalytisch uitgangspunt stelt hij dat eer 'met libido geladen' sociale reputatie is: 'this eroticized aspect of honor – albeit unconscious or implicit – seems to make the Mediterranean variant distinctive' (ibidem, 11). Deze poging om eer-en-schaamte als poortwachtersbegrippen van de mediterrane etnografie te rehabiliteren, ontlokte felle commentaren, vooral uit de hoek van 'inheemse' etnografen. João de Pina-Cabral (1989) bijvoorbeeld, een in Oxford opgeleide Portugese antropoloog die veldwerk heeft verricht in het noorden van zijn land, stelt dat eer-en-schaamte meer nut hebben gehad als middel om academisch gezag te rechtvaardigen dan als instrument in vergelijkend onderzoek. Volgens hem grossiert Gilmore in zijn hoedanigheid van mediterrane etnograaf in ethnocentrische stereotypen. Hij schrijft verder: "The 'libidinization' of honour seems to me unsatisfactory as a distinguishing trait, first because it is impossible to define it with sufficient precision for its presence to be verified, second because it can be found elsewhere, and third because its supposed effects in a Christian and an Islamic context are so distinct' (ibidem, 402). Gilmore's reactie (1990) op deze kritiek was niet erg

overtuigend. Hij lijkt inmiddels zijn mediterrane perspectief te hebben ingeruild voor een Iberische invalshoek. Frank Henderson Stewart, een rechtsantropoloog die veldwerk heeft gedaan onder bedoeïenen van de Sinaiwoestijn, is ook al van mening dat 'in the discussion of honor it is never appropriate to treat the peoples who border the Mediterranean as a discrete unit' (1994: 78). Deze kritieken verwerpen dus de mogelijkheid van het bestaan van een betrekkelijk homogeen mediterrane 'cultuurgebied' als eenheid van vergelijkend onderzoek. Bijgevolg geven zij tevens de mogelijkheid op van het bestaan van een typisch mediterrane eercode.

Uit dit beknopte overzicht van kritieken – overigens bijna allemaal van vrouwelijke antropologen, wat geen toeval kan zijn – moge duidelijk zijn dat de idee van een 'mediterrane eer-en-schaamtecomplex' veldwerkers heeft beïnvloed in hun waarneming van gender-ideologie. Dat dit tevens invloed heeft op de onderzochte mensen zelf drong tot Rosemary McKechnie (1993: 141) door tijdens haar onderzoek op Corsica. Zij stelt: 'My own chosen ground for discovering Corsican identity, "ordinary" modern life, was already packaged in the vocabulary of Mediterranean honour and shame. This was already familiar to me from the ethnographies I had read in preparation for going to the island. I had taken on board the debate that such terminology "glossed over" the meaning of indigenous concepts (...). It had not occurred to me that years of theoretical activity delimiting Corsican identity would have led to these glosses being tied down into people's own descriptive frameworks.' We mogen met recht spreken van een ironie als blijkt dat wat een kernconventie was van de mediterrane etnografie een spiegel is geworden voor mediterrane mensen zelf, vooral voor intellectuelen en politici. Het zou echter te ver voeren om de ruime antropologische belangstelling voor eer, juist in het mediterrane gebied, tot arbitrair te bestempelen. Deze interesse vloeit wel degelijk voort uit de confrontatie van de veldwerker met eer als notie en praktijk van mensen in de landen rond de Middellandse Zee.

Van mediterrane naar Europa en van eer naar gender

In mei 1997 vond er in Aix-en-Provence een groot internationaal congres plaats getiteld 'Anthropology and the

Mediterranean: Unity, Diversity and Perspectives'.¹⁰ Een van de redenen om deze bijeenkomst te organiseren was om een kleine conferentie dertig jaar eerder in Aix te herdenken, die als katalysator heeft gefungeerd voor de mediterrane etnografie. Het is een teken aan de wand dat tijdens de sessies van 1997 eer-schaamte-schande nauwelijks nog een onderwerp van discussie vormden. Van de ongeveer 35 papers handelde er slechts één nadrukkelijk over eer-en-schaamte. Dit thema werd in tegenstelling tot dertig jaar geleden ondergeschikt gemaakt aan de ruimere begrippen gender en identiteit.

In de antropologische omgang neemt 'Europa' steeds meer de plaats in van de categorie 'mediterraan' ondanks het feit dat er multidisciplinaire pogingen in de achterhoede plaatsvinden om 'mediterranean' als vergelijkende categorie te redden.¹¹ Het Midden-Oosten en Noord-Afrika werden reeds in de jaren zeventig een regionale specialisatie en van begin af aan als het ware losgemaakt van de Middellandse Zee. Sinds de jaren zestig doemden de contouren van een antropologisch Middellandse-Zeegebied zeer nadrukkelijk op naar aanleiding van veldwerk dat vooral door Britse en Amerikaanse antropologen werd gedaan in *noordelijke* mediterrane landen en in veel mindere mate in zuidelijke. Het epicentrum van mediterraan onderzoek lag dus in Latijns Europa en cultuurverschijnselen als eer werden geëxtrapoleerd naar het circum-mediterrane gebied als geheel zonder dat daar systematisch vergelijkend onderzoek tussen noordelijke en zuidelijke, oostelijke en westelijke gebieden aan vooraf was gegaan of erop volgde.

De geleidelijke eclips van 'mediterraan' als vergelijkende categorie ten gunste van een 'antropologie van Europa' werd versneld toen Portugal, Spanje en Griekenland lid werden van de Europese Economische Gemeenschap. Deze wisseling van categorieën valt min of meer samen met de verschuiving van aandacht voor eer naar gender in combinatie met de thema's identiteit, verwantschap, huwelijk en geweld. Huwelijk en verwantschap, vanaf het ontstaan van de academische antropologie belangrijke onderzoeksvelden, trekken in de jaren tachtig en negentig hernieuwde belangstelling, terwijl het identiteitsbegrip het cultuurbegrip min of meer aan het verdringen is en het onderwerp geweld buitensporig veel aandacht krijgt in het kielzog van de Golfoorlog, de burgeroorlogen in voormalig Joegoslavië en Algerije en de genocide in Rwanda, Burundi en Zaïre.

10

De initiatiefnemers en organisatoren waren Dionigi Albera, Anton Blok en Christian Bromberger.

11

Zo zijn er de afgelopen jaren enkele multidisciplinaire tijdschriften opgericht die het mediterrane gebied tot onderwerp hebben (zie Driessen 1997; zie verder Magrini (1993).

Ik wil hier drie voorbeelden behandelen van recente studies die het debat rond eer via een omweg aanroeren.

Pitt-Rivers (1977) wees er als eerste op dat indien het seksuele gedrag van vrouwen de eer van mannen kan aantasten dan wel bevestigen, seksualiteit een bepaald soort politiek gewicht krijgt. Zodra de notie van eer verbonden raakt met vrouwelijke reinheid, worden vrouwen een middel om dominantie te vestigen dan wel te ondermijnen. Dit thema wordt verder uitgewerkt in een studie van Ladislav Holy (1989) over het voorkeurshuwelijk van ego met de dochter van vaders broer. De meeste studies die zich met eer-en-schaamte bezighouden, hebben gesteld dat het de verantwoordelijkheid van mannen is om de schaamte van vrouwen te controleren. Zij geven echter niet aan *welke* van de mannelijke verwanten van de vrouw verantwoordelijk zijn voor haar gedrag en in hoeverre deze verantwoordelijkheid bij het huwelijk wordt overgedragen aan haar echtgenoot. Bovendien besteden deze studies volgens Holy (1989: 121) te weinig aandacht aan variaties op het eer-schaamtesysteem in het Midden-Oosten. Hij stelt vast: 'In most Arabic and Islamic areas of the Middle East, it is the honour of the women's agnates which is affected by her conduct, whether she is married or not. They cannot release her from their control upon marriage, to protect their honour; and, culturally, she is indeed seen as permanently associated with their agnates' (ibidem, 122). Hieruit volgt dat de voorkeur van ego (lees ego's ouders) voor de dochter van vaders broer de logische uitkomst is van dit stelsel van genderrelaties en noties en dat deze voorkeur een rol speelt in de bestending van dit systeem. Het accent in deze studie ligt dus op verwantschaps- en huwelijksstrategieën waarbij eer als afgeleid verschijnsel wordt behandeld.

Carol Delaney (1991) rangschikt in haar studie van het dorpsleven in Anatolië eer-en-schaamte onder de algemene noemer van cosmologie, seksualiteit en gender. Haar symbolische analyse laat zien hoe dorpelingen de theorie en symboliek van voortplanting gebruiken om te praten over hun lichaam, land, voedsel, huwelijk, de betekenis van geboorte en dood, gezag en de structuur van het huis en dorp. Delaney is van mening dat de literatuur over het eer-schaamte-schandecomplex onbevredigend is, omdat de meeste pogingen om het complex te verklaren zich hebben toegelegd op sociale structuur, politiek, economie en ecologie. Zij schrijft: 'All these factors may contribute to

an explanation of how the system works, but none explains why honor is primarily an attribute of men and shame of women, or why male honor is, or at least has been, so inextricably tied to women' (1991: 39). Delaney beweert dat eer-en-schaamte wortelen in de extreme zorg om het vaderschap. Zij laat zien dat deze sociale code van waarden en gedrag verband houdt met de lokale zaad-veldtheorie van voortplanting (ibidem, 101-102).

Ons derde voorbeeld is een monografie van Miguel Vale de Almeida (1996), een Portugese antropoloog van een jongere generatie. *The Hegemonic Male. Masculinity in a Portuguese Town* is een goed gedocumenteerde studie, die positie kiest in de internationale antropologische literatuur. Vale de Almeida verrichtte veldwerk in een kleine stad met marmergroeve in de Alentejo, een streek die cultureel geïnclassificeerd wordt als 'mediterraan'. Zijn positie in het eer-schaamtedebat is als volgt: 'This is a cultural area about which monographs supply a great deal of material on issues of gender and sexuality. The reason for this rests mainly on the idea that southern Europe has a "male chauvinist" culture, simultaneous with a strongly marked sexual division. These ideas have been systematised in Mediterranean ethnographies with the concept of "Honour and Shame" complexes. However, part of this is also the remittance of sexuality and sexual urges to the south by northern-European scholars, in what has been a true remake of the scholarly opposition between "Civilised and Exotic", or even, in the worst case scenario, between "Nature and Culture". This book does not follow these lines, but partly because of them it seems to me that researchers on the Mediterranean concerned with the constitutive power of the honour and shame morality have never really succeeded in establishing a "Sex and Gender" approach. That has been the *apenage* of more exotic contexts, predominantly Melanesian ones. I believe that the excessive juxtaposition of cultural areas and theoretical themes is prejudicial for anthropology' (1996: 11). Vale de Almeida's gebruik van het eerbegrip heeft uitsluitend van doen met de lokale betekenis van 'respect'. De optiek is mannelijkheid als gender-ideologie en haar relatie met sociale klasse. Zijn boek is een welkome bijdrage aan de literatuur omdat eigendom en productierelaties een onderbelicht thema vormen in de geschriften over eer uit de jaren zestig en zeventig. Deze studie is tevens een exponent van de verschuiving van eer-en-schaamte als mediterrane waarden naar een meer afgewogen on-

derzoek van genderconstructies als algemeen antropologisch thema los van specifieke culturele zones, zoals Melanesië, Zuidoost-Azië of het Middellandse-Zeegebied.

Vale de Almeida's betoog stemt in grote lijnen overeen met het standpunt dat Victoria Goddard (1996) inneemt in haar studie over gender, familie en arbeid in Napels. Zij verwerpt de eenzijdige aandacht in de mediterrane etnografie voor eer en laat zien hoe gender en seksualiteit in wisselwerking staan met economische en politieke processen en zo een rol spelen in de vorming van persoonlijke en sociale identiteiten.

De export van eer-schaamte-schande naar Noordwest-Europa

Vroeger werk over mediterrane arbeidsmigranten in West-Europa ging er vaak van uit dat deze mannen – die later gevolgd werden door vrouwen en kinderen – een 'mediterrane cultuur' in hun bagage meebrachten. De auteurs haalden dan ook dit soort culturele bagage, eer-schaamte-schande inbegrepen, tevoorschijn in hun 'verklaringen' van sociale problemen, gedragsstoornissen en motieven in het algemeen.¹² Het spreekt voor zich dat dit een veel te simplistische voorstelling is van de relaties tussen waarden en individueel gedrag.

Een recente onderzoekslijn houdt zich bezig met eerwraak als specifiek probleem van groepen in West-Europa met een mediterrane achtergrond. Clementine van Eck (1997) bijvoorbeeld onderscheidt in haar onderzoek naar eerwraak onder Turken en hun nakomelingen in Nederland eer als vrouwelijke kuisheid (*namus*, in feite een equivalent van schaamte) van eer als mannelijke prestige (*seref*) en betoogt dat aangetaste *namus* alléén niet noopt tot eerwraak. Fysiek geweld wordt slechts gebruikt als er ook verlies van *seref* plaatsvindt. Het zou interessant zijn om zulke gevallen te vergelijken met voorbeelden van eerwraak in stedelijk en ruraal Turkije, bijvoorbeeld om uit te zoeken of verminderde sociale controle in de Turkse gemeenschappen van de grote Nederlandse steden samen met het ontbreken van traditionele mechanismen om fysiek geweld en bloedvete te voorkomen, resulteren in een escalatie van eerconflicten.¹³

De laatste tien jaar duikt het eerbegrip ook steeds meer op in studies over geweld. In een van de eerste bundels

12

Er bestaat een omvangrijke literatuur op dit gebied. Zie bijvoorbeeld Eppink (1975, 1978: 54-55), Berg-Eldering (1978: 68-69, 91-93), en Cammaert (1985: 244, 118-119).

13

In een studie over de bedoeïenen in de Negev-woestijn vond Gideon Kressel (1981) dat het daadwerkelijk gebruik van geweld afhangt van de mate van publiciteit rond de inbreuk op integriteit en de sociaal-economische positie van de betrokken families. Families met sterke economische en politieke ambities namen sneller hun toevlucht tot geweld om geschonden eer te herstellen dan families met geringe aspiraties.

over de 'antropologie van geweld' (Riches 1986) wordt geschonden eer hersteld door gewelddaden; nemen mannen die eer najagen deel aan politieke opstanden; spelen eer en schaamte een belangrijke rol in de bloedige besnijdenisriten van de Oegandese Gisu; is eer prominent aanwezig in het Spaanse stierengevecht; en gebruiken voetbalvandalen in Groot-Brittannië geweld om eer te behalen. In mijn studie (1992) van een Spaanse enclave in mediterrane Marokko laat ik voorbeelden zien van een hypertrofische mannelijkheidscultus in het Spaanse Vreemdelingenlegioen en een krottenwijk waar marginale Riffijnen wonen. Eerconflicten tussen legionairs en Riffijnen draaiden meestal om stoerheid, drugs en seks. Zij werden vaak beslecht door elkaar materiële en lichamelijke schade toe te brengen.

Het vocabulaire van eer speelt ook een belangrijke rol in collectief geweld in Baluchistan, Kashmir, Afghanistan en in de tribale conflicten tussen de Pokot en Turkana in Oost-Afrika (Orywal, Rao en Bollig 1996). In de meeste van dit soort studies ligt het hoofddaccent niet op eer maar veeleer op geweld en geweldbeheersing. Toch blijkt dat een semantische analyse van het idioom van eer aanzienlijk kan bijdragen tot inzicht in de instrumentele en expressieve dimensies van gewelddadig gedrag.¹⁴

Tot slot

De reikwijdte van eer-schaamte-schande als een pan-mediterrane complex is om goede redenen de laatste twintig jaar behoorlijk onderuitgehaald. Twijfels hebben ook geleid tot de recente afzwakking van de idee van het mediterrane gebied als culturele eenheid en van 'mediterrane' als bruikbaar instrument voor vergelijking en analyse. Min of meer tegelijkertijd is eer opgehouden een centraal begrip te zijn in etnografisch onderzoek in de landen rond de Middellandse Zee.

De aandacht voor verschil, geschil, manipulatie en proces in cultuur en samenleving, een belangstelling die onder antropologen sterk is gegroeid sinds de jaren zeventig, heeft onder meer geleid tot gerechtvaardigde twijfel aan het bestaan van algemene-deler-waarden en codes. In plaats daarvan besteden etnografische veldwerkers in het mediterrane gebied en elders meer aandacht aan de 'politics of gender' en de 'politics of violence', waarin eer ter sprake

¹⁴

Zie ook Blok (1994) voor dit onderscheid met betrekking tot geweldpleging.

wordt gebracht in nauw verband met factoren als leeftijd, sociale klasse, genderrol, sociabiliteit en machtsconstellatie. Een soortgelijke ontwikkeling lijkt zich te voltrekken in de cultuurhistorische studie naar eer zoals blijkt uit de bijdrage van Martin Dinges in dit nummer als ook uit een overzichtsartikel van Herman Roodenburg (1996).

Betekent dit alles nu een zwanenzang voor het 'mediterrane eer-schaamte-schandecomplex'? Ik meen van niet. De noties eer, schaamte en schande blijven van belang, echter niet als algemene comparatieve of analytische begrippen, maar als termen die deel uitmaken van een semantisch veld rond gender, macht en identiteit, waarin de dagelijkse interactie zich afspeelt. Bovendien moeten wij de vergelijking van ons eigen materiaal met dat van soortgelijke gevallen zowel binnen als buiten het mediterrane gebied niet uit de weg gaan. In dit verband kan het tevens van belang zijn materiaal uit de vroegmoderne samenleving in Europa in een vergelijking te betrekken, hoe flinterdun dit materiaal in etnografisch opzicht ook vaak is (cf. Dinges 1995). Wij moeten dus aan onze galerij van met eer gepreoccupeerde mannen toevoegen de oudere koopman uit het zeventiende-eeuwse Haarlem, de jonge bierbrouwersknecht in Frankfurt, een pasgehuwde schrijnwerkersgezel in Dijon, de geleerde magistraat uit Leeuwarden, de alleenstaande wever te Antwerpen, de herbergier te Aken, de vaandrig in het land van Overmaas, de poortwachter te Venlo en de pachtboer te Raalte. Maar ook de Turkse coffeeshophouder in hedendaags Arnhem, de prijsbokser in Rotterdam, de sergeant in Ede en zelfs de hoogleraar psychologie te Leiden kunnen in vergelijkend opzicht een rol van betekenis spelen. Minder voor de hand liggende vergelijkingen zijn noodzakelijk, willen we nieuwe vragen blijven stellen of nieuwe antwoorden kunnen vinden op oude vragen naar onderdelen van 'practical ideologies' (Eickelman 1998) waartoe noties van eer en schaamte behoren. Maar dit betekent ook dat eer niet kan fungeren als een (laat staan *de*) sleutel tot de onderzochte cultuur zoals onlangs nog werd voorgesteld in de slotzin van een besprekingsartikel over eer (cf. De Waardt 1997: 354). We moeten een onderzoeksspoor zien te vinden tussen de posities van buitensporige generalisatie (waartoe 'sleutels' meestal behoren) enerzijds en etnografie en geschiedenis waarin sprake is van parochiale beschrijving anderzijds. Verschillende disciplines, met name culturele antropologie, volkskunde en geschiedenis, kunnen daartoe samenwerken.

Summary

A question of Mediterranean honour

This retrospective overview assesses the state of anthropological research on the concept of honour in the circum-Mediterranean area. The 1960s and 1970s saw the establishment of a canon of Mediterranean ethnography that partly revolved around the honour-and-shame construct. In the 1980s and early 1990s an increasing number of anthropologists began to criticise, question, ignore, abandon, and revise the honour complex, instead stressing variation, flexibility and manipulation. These critiques reject 'Mediterranean' as a comparative category, and thus the possibility of a specific Mediterranean notion of honour. At the same time, there is a shift from honour to the notion of gender, apart from or in combination with the topics of kinship, marriage, identity and violence. Honour and shame continue to be relevant, not as general comparative constructs, but as local terms that are part of a wider semantic field of gender concepts acting as guidelines in social interaction. Comparison of similar and different local terms within and without the Mediterranean area, in both the present and the past, remains crucial in determining new avenues of research.

Literatuur

- Abu-Lughod, Lila, 'Honor and the sentiments of loss in a Bedouin society', *American Ethnologist* 12 (1985) 245-262
- Appadurai, Arjun, 'Theory in anthropology: Center and periphery', *Comparative Studies in Society and History* 28 (1986) 356-361
- Bella, Maria Pia di, 'Honneur', in: Pierre Bonte en Michel Izard (ed.), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie* (Parijs 1991) 341-342
- Berg-Eldering, Lotty, *Marokkaanse gezinnen in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1978)
- Blok, Anton, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 211-230
- Blok, Anton, 'Rams and billy-goats. A key to the Mediterranean code of honour', *Man (N.S.)* 16 (1981) 427-440
- Blok, Anton, 'Zinloos en zinvol geweld', in: Henk Driessen en Huub de Jonge (ed.), *In de ban van betekenis. Proeven van symbolische antropologie* (Nijmegen 1994) 27-45
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a theory of practice* (Cambridge 1977)
- Cammaert, Marie-France, *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berber-vrouwen* (Leuven/Assen 1985)
- Campbell, John, *Honour, family and patronage* (Oxford 1964)
- Cole, Sally, *Women of the praia. Work and lives in a Portuguese coastal community* (Princeton 1991)
- Collier, Jane F., 'From Mary to modern woman. The material basis of Marianismo and its transformation in a Spanish village', *American Ethnologist* 13 (1986) 100-108
- Creighton, Millie R., 'Revisiting shame and guilt cultures. A forty-year pilgrimage', *Ethos* 18 (1990) 279-307
- Cutileiro, Jose, *A Portuguese rural society* (Oxford 1971)
- Davis, John, 'Honour and politics in Pisticci', *Proceedings of the Royal Anthropological Institute* (1969) 69-81
- Davis, John, *People of the Mediterranean. An essay in comparative social anthropology* (Londen 1977)
- Delaney, Carol, 'Seeds of Honor, Fields of Shame', in: David Gilmore (ed.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean* (Washington DC 1987) 35-48
- Delaney, Carol, *The seed and the soil. Gender and cosmology in Turkish village society* (Berkeley 1991)

- Dinges, Martin, 'Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung', in: Klaus Schreiner en Gerd Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 29-63
- Driessen, Henk, 'Male sociability and rituals of masculinity in rural Andalusia', *Anthropological Quarterly* 56 (1983) 125-134
- Driessen, Henk, *On the Spanish-Moroccan frontier. A study in ritual, power and ethnicity* (Oxford 1992)
- Driessen, Henk, 'Divisions in Mediterranean ethnography: a view from both shores'. Paper presented at 'Anthropology and the Mediterranean: Unity, Diversity, and Perspectives', Aix-en-Provence, 14-17 May 1997
- Dubisch, Gill, 'Gender, kinship, and religion: "Reconstructing" the anthropology of Greece', in: Peter Loizos en Evthymios Papataxiarchis (ed.), *Contested identities. Gender and kinship in modern Greece* (Princeton, NJ 1991) 29-47
- Eck, Clementine van, 'Hoe Zeynep het leven liet. Een geval van Turkse eerwraak', *Tijdschrift voor Criminologie* 39 (1997) 217-234
- Egmond, Florike, 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor geschiedenis* 107 (1994) 3-22
- Eickelman, Dale F., *The Middle East and Central Asia. An anthropological approach* (Upper Saddle River, NJ 1998)
- Eppink, Andreas, 'Mediterraan cultuurpatroon en hulpverlening', *Tijdschrift voor maatschappijvraagstukken en welzijnswerk* 29 (1975) 201-215
- Eppink, Andreas (ed.), *Gezins- en huwelijksproblematiek in kultureel-gemengde gezinnen met mediterrane vader en nederlandse moeder* ('s-Gravenhage 1978)
- Gerholm, Tomas, 'Knives and sheaths: Notes on a sexual idiom of inequality in North Yemen', *Ethnos* 45 (1980) 82-92
- Gilmore, David D., 'Anthropology of the Mediterranean area', *Annual Review of Anthropology* 11 (1982) 175-205
- Gilmore, David D. (ed.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean* (Washington, DC 1987)
- Gilmore, David D., 'On Mediterraneanist studies', *Current Anthropology* 31 (1990) 395-396
- Goddard, Victoria, 'Honour and shame: the control of women's sexuality and group identity in Naples', in: Pat Caplan (ed.), *The cultural construction of sexuality* (Londen 1987) 166-193
- Goddard, Victoria A., 'From the Mediterranean to Europe: honour, kinship and gender', in: Victoria Goddard e.a., *The anthropology of Europe. Identities and boundaries in conflict* (Oxford 1994) 57-93
- Goddard, Victoria A., *Gender, family and work in Naples* (Oxford 1996)
- Herzfeld, Michael, 'Honour and shame. Some problems in the comparative analysis of moral systems', *Man (N.S.)* 15 (1980) 339-351
- Herzfeld, Michael, 'The horns of the Mediterraneanist dilemma', *American Ethnologist* 11 (1984) 439-454
- Holy, Ladislav, *Kinship, honour and solidarity. Cousin marriage in the Middle East* (Manchester 1989)
- Josephides, Sasha, 'Honour, family and work. Greek Cypriot women before and after migration', in: Sallie Westwood en Parminder Bachu (ed.), *Enterprising women. Ethnicity, economy and gender relations* (Londen 1988)
- Jowkar, Forouz, 'Honor and shame. A feminist view from within', *Feminist Issues* 6 (1986) 45-65
- Khayyat, Sana al-, *Honour and shame. Women in modern Iraq* (Londen 1990)
- Kressel, Gideon M., 'Soricide-filiacide: Homicide for family honour', *Current Anthropology* 22 (1981) 141-152
- Kressel, Gideon M., 'More on honour and shame', *Man (N.S.)* 23 (1988) 167-170
- Kressel, Gideon M., 'Shame and Gender', *Anthropological Quarterly* 65 (1992) 34-47
- Künzel, Rudi, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groeps-culturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw* (Nijmegen 1997)
- Lever, Alison, 'Honour as a Red Herring', *Critique of Anthropology* 6 (1986) 83-106
- Lindisfarne, Nancy, 'Variant masculinities, variant virginites: rethinking "honour and shame"', in: Andrea Cornwall en Nancy Lindisfarne (ed.), *Dislocating masculinity. Comparative ethnographies* (Londen 1994) 82-97
- Llobera, Josep R., 'Fieldwork in southwestern Europe. Anthropological Panacea or epistemological strait-jacket', *Critique of Anthropology* 6 (1986) 25-33
- Llobera, Josep R., *La identidad de la antropología* (Barcelona 1990)
- McKechnie, Rosemary, 'Becoming Celtic in Corsica', in: Sharon Macdonald (ed.), *Inside European identities. Ethnography in Western Europe* (Providence/Oxford 1993) 118-146
- Magrini, Tullia (ed.), *Antropologia della musica e cultura*

- mediterranea* (Bologna 1993)
- Mitchell, Jon P., 'Honour and shame', in: Alan Barnhard en Jonathan Spencer (ed.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (Londen 1996) 280-281
- Moreno Navarro, Isidoro, 'Fieldwork in southern Europe and scientific colonisation: The Andalusian case', Braga, Paper presented at the Thirteenth European Congress for Rural Sociology, 1986
- Orywal, Erwin, Aparna Rao en Michael Bollig (ed.), *Krieg und Kampf. Die Gewalt in unseren Köpfen* (Berlijn 1996)
- Peristiany, John G. (ed.), *Honour and shame. The values of Mediterranean society* (Londen 1965)
- Peterson, Andrea, *Ehre und Scham. Das Verhältnis der Geschlechter in der Türkei* (Berlijn 1985)
- Pina-Cabral, João de, 'The Mediterranean as a category of regional comparison. A critical view', *Current Anthropology* 30 (1989) 399-406
- Pitt-Rivers, Julian, 'Honor', in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 6 (New York 1968) 503-511
- Pitt-Rivers, Julian, *The people of the sierra* (Chicago 1971 [1954])
- Pitt-Rivers, Julian, *The fate of Shechem, or the Politics of sex. Essays in the anthropology of the Mediterranean* (Cambridge 1977)
- Pitt-Rivers, Julian, en John G. Peristiany, 'Introduction', in: John G. Peristiany en Julian Pitt-Rivers (ed.), *Honor and grace in anthropology* (Cambridge 1992) 1-17
- Riches, David (ed.), *The anthropology of violence* (Oxford 1986)
- Roodenburg, Herman, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: Een tussenbalans', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 129-147
- Rosander, Eva Evers, *Women in a borderland. Managing ethnic identity where Morocco meets Spain* (Stockholm 1991)
- Schneider, Jane, 'Of vigilance and virgins', *Ethnology* 9 (1971) 1-24
- Silverman, Sydel, 'Defining the anthropological Mediterranean: before Aix 1966'. Paper Presented at 'Anthropology and the Mediterranean: Unity, Diversity, and Perspectives', Aix-en-Provence, 14-17 May 1997
- Stewart, Charles, 'Europe: South', in: Alan Barnhard en Jonathan Spencer (ed.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (Londen 1996) 210-213
- Stewart, Frank Henderson, *Honor* (Chicago/Londen 1994)
- Vale de Almeida, Miguel, *The hegemonic male. Masculinity in a Portuguese town* (Providence/Oxford 1996)
- Waardt, Hans de, 'De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van interdisciplinaire aanpak', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997) 334-354
- Wikan, Unni, 'Shame and honour: A contestable pair', *Man (N.S.)* 19 (1984) 635-653